

Over monisme als strategie

ED H. T. M. NIJPELS

1. Inleiding

De politieke ontwikkeling wordt wel eens het „bewegende staatsrecht” genoemd. In de geschreven en ongeschreven regels van ons constitutionele recht worden de politieke verhoudingen in bepaalde periodes en de daarbij ontwikkelde normen vastgelegd. Deze normen hebben een structurerende invloed op de politieke praktijk. De praktijk verandert vervolgens ons normbesef weer. Dit lange termijnperspectief dient men zich goed te realiseren als men spreekt over „monisme versus dualisme”, over „regeeracorden” en over de relatieve invloed van kabinet en parlement op het overheidsbeleid. Deze samenhangende aspecten van politiek en staatsrecht staan in dit artikel centraal.

De aanleiding tot het schrijven van deze bijdrage aan dit themanummer van *Liberaal Reveil* is de forse kritiek, die door sommigen is geuit op de politieke verhoudingen in Nederland en met name op het huidige kabinet en de huidige regeringsfracties in de Tweede Kamer. Eén van de scherpste critici bijvoorbeeld, Glastra van Loon, formuleerde zijn bezwaren als volgt: „In feite steunt het (kabinet Lubbers/Van Aardenne) slechts op een regeeracord, waarmee het opereert op een wijze die het functioneren van ons vigerende parlementaire stelsel binnen en buiten het parlement geweld aandoet” 1). En van de kant van iemand als FNV-bestuurder Drabbe klonk het ver-

wijt: „VVD en CDA zijn geen controlerende fracties meer in de Tweede Kamer” 2). Ik heb er behoefte aan om op deze en soortgelijke, niet geringe beschuldigingen te reageren. Liberalen zijn immers verknocht aan het parlementaire stelsel. Daarnaast ligt het door de VVD met volle overtuiging gesteunde kabinet Lubbers/Van Aardenne ons ook na aan het hart. Na een uiteenzetting van de begrippen monisme en dualisme en een korte, schetsmatige weergave van opvattingen daarover in de literatuur, zal ik in een eigen beschouwing de vraag proberen te beantwoorden, of bovengenoemde kritiek gerechtvaardigd is.

2. De begrippen monisme en dualisme

In een verhelderend artikel heeft Dölle vier verschillende betekenissen van het begrippenpaar monisme en dualisme onderscheiden 3). Ik zal deze betekenissen hieronder kort weergeven. Dölle beveelt overigens aan het gebruik van de begrippen monisme en dualisme te vermijden of ze alleen maar te gebruiken op de wijze, zoals hij ze indeelt. Daarbij dient besef te worden dat we te maken hebben met abstracties, die een nader omschreven, maar zelden voorkomende toestand typeren.

2.1 Het normatieve monisme/dualisme

Het normatieve monisme stelt dat uit ons constitutionele recht blijkt dat de verhouding tussen Staten-Generaal en regering zo genormeerd is, dat bij een duidelijke botsing van inzichten tussen beide organen de één zich behoort neer te leggen bij de inzichten van de ander. De normatieve dualisten hebben gemeen dat zij vinden dat ons staatsrecht het eigen recht van de regering vastlegt, waardoor deze tot op zekere hoogte de eigen inzichten tegen die van de Staten-Generaal door mag zetten.

2.2 Het feitelijke monisme/dualisme

In deze betekenis karakteriseren de begrippen een bepaalde feitelijke verhouding tussen regering en Staten-Generaal. Een monistische relatie is dan een relatie

waarbij de inzichten van beide organen samenvallen of waarbij de één zich neerlegt bij de inzichten van de ander en daarnaar handelt. Zijn deze „convergentie” en „subordinatie” minder aanwezig of afwezig dan omschrijft men die feitelijke verhouding als dualistisch.

2.3 Het ideeële monisme/dualisme

Wat op grond van interpretatie van geschreven en ongeschreven recht als constitutionele norm aan te merken valt, hoeft niet samen te vallen met wat men als een ideale verhouding tussen regering en Staten-Generaal ziet. Men behoort geldende en ideale normen te onderscheiden.

2.4 Het strategische monisme/dualisme

In deze betekenis ziet men een bepaalde verhouding tussen de twee staatsorganen als onderdeel van een politieke strategie, die ingegeven kan zijn door staatsrechtelijke, maar evenzeer geheel andere motieven. In deze strategie spelen de kabinetsformatie en het regeeracord een belangrijke rol. De binding, die daaruit resulteert, kan de relatie monistisch of dualistisch doen zijn.

3. Opvattingen over monisme en dualisme in de literatuur

Ik zal, alvorens in te gaan op de verhouding tussen de huidige Tweede Kamer in het bijzonder en het kabinet-Lubbers/Van Aardenne, in grote lijnen een aantal opvattingen weergeven die betrekking hebben op staatsrechtelijke en politieke verhoudingen over een wat langere periode.

3.1 Een historisch perspectief

Binnen het monisme in zijn vier betekenissen kan men het zwaartepunt zien of wensen te leggen bij de Kroon (regeringsmonisme) of bij het parlement (parlementaire monisme). Ten aanzien van het normatieve monisme is na de eerste helft van de vorige eeuw zowel een regerings- als (vooral) een parlementair monisme als rechtsbeginsel in ons staatsrecht onderkend. De boventoon is en wordt echter gevoerd door auteurs die een vorm van dualisme als beginsel werkzaam acht(t)en.

Volgens Dölle base(e)r(d)en zij zich op meta-juridische gronden, op de eigen aard van de functie van de regering en op de tekst en het systeem van de grondwet. Ook base(e)r(d)en zij zich op door hen veronderstelde, algemeen aanvaarde normen in concrete geschilsituaties tussen regering en parlement of kabinetsformaties 4). Of die auteurs dit beginsel ook ideaal acht(t)en, is moeilijk vast te stellen. Een expliciet beleden ideaal komt men lang niet altijd tegen. Toch lijkt het alsof geldend beginsel en ideaal veelal samenvielen of -vallen. Dit kan bijvoorbeeld worden opgemaakt uit de wens van sommigen om toch vooral aan het dualistische beginsel vast te houden en de praktijk daarop (weer) te baseren.

In de feitelijke ontwikkeling gedurende de parlementaire geschiedenis van ons land herkennen we een beweging van monisme naar dualisme en, na de Tweede Wereldoorlog, weer in monistische richting. Bij de lagere vertegenwoordigende lichamen, met name bij de wat grotere gemeenten, lijkt de ontwikkeling de laatste jaren soms juist in min of meer dualistische richting te gaan. Alhoewel de auteurs het eens lijken te zijn over de genoemde karakterisering van de periodes, lopen de meningen uiteen over de vraag waar in met name de laatste (huidige) periode het zwaartepunt is komen te liggen: bij de regering of het parlement? Donner stelt dat deze organen steeds meer samen tegenover het volk kwamen te staan 5). Over het zwaartepunt spreekt hij zich niet duidelijk uit. Andere auteurs zien de ontwikkeling bijna geheel ten koste gaan van de invloed van het parlement 6).

Zij achten de feitelijke situatie er duidelijk één van regeringsmonisme. Een uitdrukking als „de heerschappij van de ministerraad” spreekt boekdelen 7). Daartegenover staan auteurs die juist de regering als „slachtoffer” zien en wel van een zich met alles en nog wat bemoeiend parlement 8). Zij vinden dat de volksvertegenwoordiging direct en indirect, formeel en informeel een geweldige greep heeft gekregen op het overheidsbeleid.

Volgens Dölle spreken vooral politici over monisme en dualisme in strategische zin. Uit de literatuur blijkt dat een dergelijk politiek gebruik van deze begrippen niet ongebruikelijk is.

Bovendien bleken normatieve dualisten niet altijd afkerig van een

vorm van strategisch monisme 9). Dat is niet verwonderlijk als men bedenkt dat in de strategische betekenis van de begrippen het accent ligt op hun functie als middelen ter realisering van een bepaald politiek doel. Dat doel varieert en zal onder andere afhangen van de politieke cultuur van een periode en de machtsverhoudingen in het parlement. Met het doel kan ook het middel variëren. Zo kan het voorkomen dat iemands normatieve en ideeële opvattingen afwijken van zijn of haar strategische inzicht.

3.2 Kritiek op de verhouding tussen Tweede Kamer en het kabinet Lubbers/van Aardenne

De kritiek op de huidige politieke verhoudingen komt er ten aanzien van de normatieve en feitelijke aspecten voornamelijk op neer, dat de regeringsfracties in de Tweede Kamer en het kabinet in „gemeen overleg” feitelijk te veel zouden afwijken van het nog steeds geldende staatsrechtelijke, dualistische beginsel.

Deze kritiek spoort met de in 3.1 geconstateerde opvattingen over dualisme als beginsel en een sterker wordende monisme als praktijk gedurende de laatste decennia. De oppositie in de Tweede Kamer levert met name kritiek op het geconstateerde strategische monisme van de kant van de regeringsfracties. Dat wordt (ook buiten het parlement) zó uitgelegd dat het parlement „vleugellam” zou zijn geworden. De kritiek op het kabinet komt erop neer dat het met het regeerakkoord in de hand parlement en maatschappij een „dictaat” oplegt. Het kabinet zou niet tot reëel overleg bereid zijn en zich in feite niets aantrekken van opvattingen in de samenleving.

In essentie worden het parlement en vooral de meerderheid in de Tweede Kamer dus een schending van staatsrechtelijke normen en een voor de invloed van het parlement schadelijk gebruik van het monisme als strategie verweeten. Daardoor zou het kabinet een „dictatoriaal” bewind kunnen voeren.

Zijn deze verwijten terecht? Heeft het parlement, om met Houwaart te spreken, zijn „eerstgeboorterecht als vertegenwoordiger van het volk verkanseld?” 10). In de volgende paragraaf zal ik deze vragen beantwoorden. Daarin ruim ik een aparte plaats in voor het regeerakkoord.

4. De kritiek nader beschouwd

4.1 Een verdediging van een gematigd strategisch monisme

Zoals in paragraaf 2.4 kan worden gelezen, ziet men in de strategische betekenis van de begrippen monisme en dualisme de verhouding tussen Tweede Kamer en regering als onderdeel van een politieke strategie. Het strategische monisme is een politieke opstelling tijdens en na de kabinetsformatie, van de kant van de regeringspartijen en het kabinet, die erop gericht is zoveel mogelijk op voorhand afspraken te maken over het door het kabinet te voeren beleid. Afspraken, zowel tussen coalitie-partners onderling, als tussen de coalitiepartners en het kabinet.

In de politieke praktijk van het kabinet-Lubbers/Van Aardenne is het streven daar ook zoveel mogelijk op gericht, zij het met wisselend succes. Het zwaartepunt komt bij de Tweede Kamer te liggen: een vorm van parlementair, strategisch monisme dus. Een gematigde vorm van dit strategische monisme komt erop neer dat de meerderheid in de Tweede Kamer het kabinet voldoende ruimte voor eigen initiatieven laat en ook in bepaalde gevallen accepteert dat het kabinet zijn wil tegen de wensen van die meerderheid doordrukt.

Maar dat dient beperkt te blijven tot uitzonderingen. Vóóral dienen én kabinet én regeringspartijen zich te houden aan door de regeringsfracties, als vertegenwoordigers van de meerderheid van de bevolking, gemaakte afspraken aan het begin van de rit. Hieronder zal ik de argumenten ter verdediging van deze gematigde vorm van strategisch monisme op een rijtje zetten.

4.1.1 Het is van belang te beseffen dat monisme en dualisme ook in normatieve zin en als idealen aan verandering onderhevig zijn. Daarom spreekt men wel over „klassiek” en „modern” monisme en dualisme. In mijn inleiding wees ik reeds op de politieke praktijk, die geen dogma's verdraagt. Daarom verschil ik van mening met mensen, die het dualisme als het hoogste ideaal presenteren, als ware het het eerste van de „tien geboden” van het Nederlandse Staatsrecht. Ook de wijze waarop van tijd tot tijd sommige bewindslieden zich op het normatieve dualisme beroepen, roept bij mij argwaan op. Heel dikwijls betekent dit beroep im-

mers niets meer of minder dan een legitimatie om een al te veel eisende achterban op afstand te houden. Ook in mijn eigen kring is dat niet ongebruikelijk. Aanpassing van in het ene tijdperk ontwikkelde normen en idealen aan de politieke praktijk van een ander tijdperk, kan geboden zijn. Ik ben van mening dat het door mij voorgestane strategische monisme niet mag worden afgewezen met een beroep op normen en idealen uit een ander tijdperk.

4.1.2 Het strategische monisme is in mijn ogen in principe goed verenigbaar met een moderne vorm van normatief dualisme. Die laatste norm vloeit voort uit ons constitutionele recht. Daarmee verklaar ik die norm echter niet „heilig”. Het „moderne” aan dit dualisme is dat de regering slechts tot op beperkte hoogte de eigen inzichten tegen die van de Tweede Kamer mag doorzetten. Dat is in overeenstemming met mijn opvatting dat in ons parlementaire stelsel de kiezers, via de door hen gekozenen, uiteindelijk zelf dienen te kunnen uitmaken hoe de samenleving zal worden ingericht. Maar in die opvatting past ook een zekere ruimte voor het eigen recht van de regering om een slagvaardig en consistent beleid te kunnen voeren. Dit is in het belang van onze ontwikkelde en gecompliceerde maatschappij. Het door mij omschreven gematigde strategische monisme is met een beperkt eigen recht van de regering in principe niet in strijd. Het strategische monisme is geen vorm van staatsrechtelijk „opportunisten”. Het is een opstelling ter realisering van politieke doelstellingen, gegeven de (verschuivende) staatsrechtelijke normen en de praktische ontwikkeling. Zo opgevat is het strategische monisme eerder een concretisering van die normen, dan een afwijking daarvan.

4.1.3 Het strategische monisme is in overeenstemming met en de min of meer logische uitkomst van de feitelijke ontwikkeling in monistische richting. Onder handhaving van een dualistische norm heeft de politiek een overbrugging van de kloof tussen norm en praktijk gevonden in de strategische opstelling van de coalitiepartners aan het begin van en tijdens de kabinetsperiode. Die kloof is echter niet zo groot dat van daadwerkelijke schending van staatsrechtelijke normen gesproken kan worden of van een

ontoelaatbare overbrugging ervan. Omdat het normatieve dualisme is opgeschoven in moderne richting en de praktijk zeker niet geheel en al monistisch mag worden genoemd, is van schending van normen geen sprake.

4.1.4 Het zwaartepunt van het door mij gepropageerde en geïmplementeerde strategische monisme ligt bij het parlement en meer in het bijzonder bij de regeringsfracties in de Tweede Kamer. Ik ben het volstrekt oneens met hen die beweren dat de monistische ontwikkeling ten koste gaat van de invloed van het parlement. Integendeel, de greep van de meerderheid van het parlement op het kabinet wordt versterkt. Zonder ingrijpende staatsrechtelijke wijzigingen kan de regeringsmeerderheid door een zorgvuldige maar vastberaden opstelling ervoor zorgen dat het, op hun verkiezingsprogramma's gebaseerde, regeerakkoord door het kabinet wordt uitgevoerd.

Veel heeft het parlement in de loop der tijd min of meer noodgedwongen moeten delegeren aan het kabinet. De meeste initiatieven komen van die kant. Maar als het gaat om de hoofdlijnen van het beleid (en die zijn tenslotte essentieel) staat het parlement binnen onze constitutionele verhoudingen geen andere weg open dan een vorm van strategisch monisme om de invloed op het beleid te herwinnen en te houden 11).

Oud-Kamervoorzitter Vondeling heeft over hen, die nu en dan menen te moeten beweren dat het parlement geen invloed (meer) heeft, eens het volgende opgemerkt: „...dat velen wellicht twee dingen door elkaar halen als zij oordelen, namelijk invloed hebben en invloed gebruiken. Omdat, naar hun oordeel, het parlement zijn macht niet zó gebruikt als zij graag zouden willen, heeft het geen macht” 12).

Die uitspraak van Vondeling is nog steeds actueel en van belang. Ook ik ben van oordeel dat het verwijt aan het adres van het parlement ingegeven wordt door onlustgevoelens over de inhoud van het beleid en niet door een juiste taxatie van de machtsverhoudingen.

4.1.5 Op grond van het onder 4.1.4 gestelde, mag ook worden geconcludeerd dat het kabinet geen eigen „dictaat” aan de samenleving oplegt. Het kabinet voert uit wat aan het begin van

de rit door de coalitiepartners overeengekomen is. Het kabinet dit te verwijten, komt erop neer dat men de coalitiepartners verwijt greep op het beleid te (willen) houden. Indirect verwijt men de kiezers de coalitiepartners aan een meerderheid in de Tweede Kamer te hebben geholpen. Het strategische monisme bindt het kabinet en de coalitiepartners (ook onderling) aan een voor de burgers duidelijke politieke koers. Dat is een groot voordeel. Dat sommigen het met die koers inhoudelijk niet eens zijn, mag niet tot bovengenoemde verwijten aan het adres van het kabinet leiden. Wél kan dat leiden tot een duidelijke oppositie tegen dat beleid. Dat is in het belang van een gezonde parlementaire democratie.

4.1.6 De meerderheid in de Tweede Kamer kan (zie 4.1.4) door middel van een vorm van strategisch monisme een flinke greep krijgen en houden op het kabinetsbeleid. Dit is met name van belang voor die coalitiepartner die het verst van het politieke centrum verwijderd is en/of niet groot genoeg is om coalities ad-hoc in de Kamer aan te gaan met de oppositie. De centrumpositie die het CDA in Nederland politiek in sociaal-economisch opzicht dikwijls inneemt, geeft deze partij, als er geen afspraken zijn of als er geen duidelijke binding is aan een regeerakkoord, alle kans het kabinetsbeleid naar links of rechts bij te buigen, door in de Kamer met de oppositie een meerderheid te verwerven. Iedere partij die in het centrum opereert heeft daarom alle belang bij een dualistische verhouding tussen parlement en regering. Dit strategische dualisme is van oudsher kenmerkend geweest voor het gedrag van de in het centrum opererende politici. Een voorbeeld daarvan levert het contact tussen Romme (KVP) en Van der Goes van Naters (PvdA) op in 1947. Van der Goes had Romme in een brief voorgesteld om de samenwerking tussen de regeringsfracties van KVP en PvdA veel nauwer te maken. Daar voelde Romme niet veel voor, hetgeen hij reeds eerder in een interne nota uiteengezet had. Daarin stelde hij dat de KVP zich niet de mogelijkheid moest laten ontnemen „om met anderen tot een meerderheid ad-hoc te komen, (...) juist op die punten, waar onze geest der programuitvoering afwijkt van die van onze partner” 13). De in het centrum opererende partner

houdt het liefst de handen naar kabinet en partner zo vrij mogelijk. Het strategische monisme is voor de greep van de niet in het centrum opererende coalitiepartner op het kabinetsbeleid, dus van doorslaggevend belang.

4.1.7. Voor een vorm van strategisch monisme pleit dat het strategische dualisme niet goed past in onze huidige constitutionele monarchie met een parlementair stelsel 14). Voor dualisten immers is veelvuldig contact tussen fracties en geestverwanten in het kabinet een doorn in het oog. Daarentegen stellen aanhangers van een vorm van monisme dat ons parlementaire stelsel, waarin de legitimering van een kabinet grotendeels ligt in het vertrouwen van een kamermeerderheid, nu eenmaal onontkoombaar leidt tot veelvuldig overleg tussen coalitiepartners en kabinet.

4.1.8 Ten slotte zou ik willen wijzen op de in vele Westerse democratieën duidelijk monistische structuur van het staatsbestel. Dat de democratie in die landen minder functioneert dan bij ons, lijkt mij een onhoudbare stelling. Aanvallen op de Nederlandse ontwikkeling in monistische richting met het verwijt dat deze de parlementaire democratie schaadt, snijden dan ook geen hout.

4.2 De functie van het regeerakkoord

In het voorafgaande heb ik door een verdediging van een gematigde vorm van strategisch monisme tevens de kritiek op de huidige politieke verhoudingen in Nederland proberen te weerleggen. Aan de hand van dat betoog zal de lezer inmiddels begrepen hebben dat het regeerakkoord een essentiële functie in het strategische monisme vervult. Ik zal daarvoor kort enkele argumenten noemen. In de eerste plaats past een regeerakkoord volledig in de omschrijving van het monisme als strategie, zoals ik die heb gegeven. De binding tussen regeringsfracties komt tijdens de kabinetsformatie tot stand. Deze binden op hun beurt een kabinet dat hun vertrouwen krijgt. Het regeerakkoord is niet meer, maar zeker ook niet minder dan de schriftelijke vastlegging van die belangrijke politieke bindingen.

In de tweede plaats worden middels het regeerakkoord de hoofdlijnen van het voorgenomen beleid vastgelegd. Ik ben het eens met hen die stellen dat niet alles

vastgelegd kan worden. Maar door vaagheden lopen coalitiepartners en kabinet frustraties op. Er mogen niet zoveel politieke vrijheden aan de kant van kabinet en ondersteunende fracties overblijven, dat de koers van het beleid niet vaststaat en het kabinet gaat zigzaggen. De samenleving heeft behoefte aan en recht op een consequent en consistent beleid. Gelet op wat ik in 4.1.6 heb gesteld, hebben ook coalitiepartners, die in zee gaan met een centropartij alle belang bij het uitgebreid vastleggen van afspraken in een regeerakkoord. De periode van het kabinet-Van Agt-/Wiegel heeft dat duidelijk aangetoond.

In de derde plaats is het een normale zaak (en geen „misbruik” of „dictaat”) dat vrijwillig gesloten overeenkomsten nageleefd worden. Dat geldt ook voor politieke overeenkomsten.

Ten vierde kan een regeerakkoord altijd in onderling overleg worden gewijzigd. Uiteraard dient een dergelijke wijziging een uitzondering te blijven, tenzij de feitelijke ontwikkeling het akkoord geheel uitholt. Ook kan het regeerakkoord worden opgezegd. Dit betekent uiteraard in de praktijk een kabinetscrisis. Naar mijn opvatting zal de partij die het akkoord te lichtvaardig opzegt in het algemeen politiek verlies lijden.

Last but not least is een belangrijk argument dat het akkoord de politieke duidelijkheid dient.

Tot slot

Samengevat meen ik dat de kritiek op de huidige politieke verhoudingen niet terecht is. Ik vind dat het door ons gepraktiseerde strategische monisme niet alleen verdedigbaar is, maar ook tegemoet komt aan feitelijke én normatieve ontwikkelingen.

De ontwikkelingen kunnen moeilijk worden teruggedraaid. Het regeerakkoord vervult in het strategische monisme een essentiële en positieve functie. Het parlement is zeker niet „vleugellam” geworden. Dat dit alles binnen onze staatsrechtelijke verhoudingen, zonder ingrijpende wijzigingen, heeft plaatsgevonden, vind ik ten slotte zeer verheugend. Op grote staatsrechtelijke veranderingen zit de VVD niet te wachten.

NOTEN

1. J. F. Glastra van Loon, „Past regeerakkoord in democratie?” *NRC-Handelsblad*, 6-12-1983.
2. *Volkskrant*, 12 oktober 1984.
3. A. H. M. Dölle, „De termen „monisme” en „dualisme”, als karakterisering van een ideaaltypische verhouding Regering-Tweede Kamer”, *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, 20-11-1980, p.p. 498-501 en 507
4. Idem, p. 499
5. C. W. van der Pot, A. M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, 11 druk, 1983, p. 429
6. Naast de reeds genoemde Glastra van Loon kunnen worden genoemd: R. J. Hoekstra, *De Ministerraad in Nederland*, Zwolle, 1983; D. Houwaart, „Het parlement als enig stabiel element in onrustige tijden?”, in *Tijd en Taak*, no. 2, 1984, p.p. 13-15
7. H. Th. J. F. van Maarsseveen, *De heerschappij van de Ministerraad*, 1967.
8. Voorbeelden hiervan zijn: M. C. Burkens en R. Crinche le Roy, „Bestuurlijk immobilisme”, *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur* nr. 9, 9 mei 1982, p.p. 247-253 en M. P. C. M. van Schendelen en V. Herman, On legislatures and societal change, *Acta Politica*, no. 2, 1984, p. 214.
9. Dölle, op.cit., p. 500 noemt als voorbeeld de formatie van het kabinet-Marijnen, waarbij het „akkoord van Wassenaar” gesloten werd.
10. D. Houwaart, „Het parlement functioneert niet goed”, *Tijd en Taak*, 9 juli 1983, p.p. 13-15.
11. Ik bevind mij in goed gezelschap daar waar het gaat om de constatering dat het parlement bepaald niet „uitgeschakeld” is. Zie bijvoorbeeld de uitspraken van Kamervoorzitter D. Dolman op zijn jaarlijkse persconferentie, vermeld in de *Volkskrant* van 4 januari 1984.
12. A. Vondeling, *Tweede Kamer: Lam of Leeuw?*, Amsterdam, 1976, p. 182.
13. C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger, Een leven lang dwars*, Amsterdam, 1984, p. 97.
14. Dölle, op.cit., p. 501.